

Van de redactie

In het vorige nummer van *Zutphen* heeft Hein Jongbloed aandacht besteed aan de historische discussie rond de grafelijke palts of koningspalts van Zutphen. Aanleiding hiervoor was de recente dissertatie van stadsarcheoloog Michel Groothedde, waarin deze de theorie van de koningspalts staande houdt. Jongbloed koos voor de grafelijke palts en legt dat in zijn artikel uit.

Zoals Michel Groothedde in het hier volgend artikel ook zelf aangeeft, is het in het historisch (en in dit geval ook archeologisch) wetenschappelijk debat gebruikelijk om alle bekende gegevens (historische bronnen en archeologisch vondsten) uit te werken en op tafel te leggen, voorzien van alle bronnenkritiek die daarop denkbaar is, en om een beeld te schetsen van de op dit moment heersende historische opvattingen. Twijfels, onzekerheden, gebrek aan data en bronnenkritiek zijn onlosmakelijk verbonden met de archeologische en (vroeg)historische wetenschap. Weinig is zeker, veel is aannemelijk te maken, maar nog meer blijft in nevelen gehuld.

In dit nummer biedt de redactie Michel Groothedde de gelegenheid voor een reactie. Hiermee geven wij u als lezer de mogelijkheid om kennis te nemen van deze boeiende discussie. Mocht u meer over de achtergronden willen weten, dan verwijzen wij uiteraard naar de bronnen en literatuur die beide auteurs noemen. Het is niet de bedoeling van de redactie om via het tijdschrift *Zutphen* de discussie over verscheidene afleveringen te laten voortduren. Wij willen u juist eenmalig inzicht geven in het historische debat rond een, voor de geschiedenis van Zutphen, letterlijk en figuurlijk, fundamentele zaak.

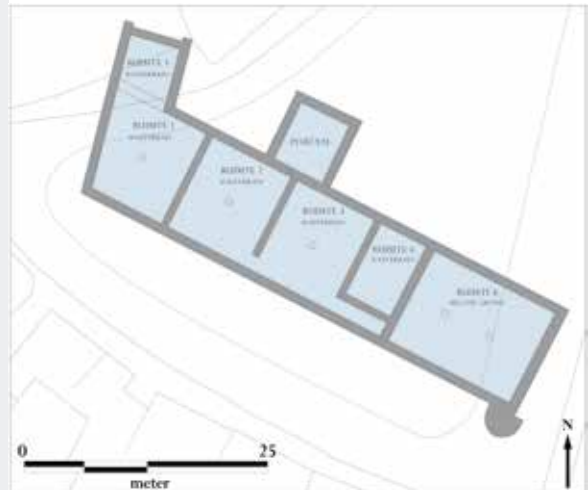
De vorstelijke palts van Zutphen

Michel Groothedde

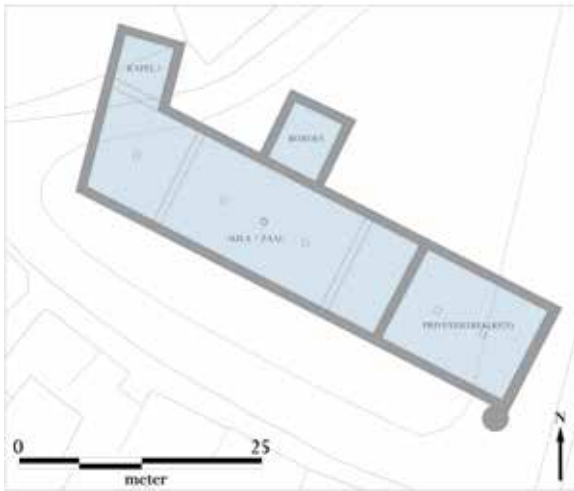
Na het verschijnen van mijn dissertatie¹ was een reactie van de aanhangers van de ‘grafelijke palts’ te verwachten. En die kwam er in het tijdschrift *Zutphen* 2013-3 in de vorm van het artikel van Hein Jongbloed. Al eerder publiceerde Jongbloed over de graven van Zutphen en het volgens hem absoluut allodiale (eigen goed) karakter van de Zutphense burg.²

De redactie bood mij de gelegenheid hierop te reageren, waarvoor ik haar dank.

Laat ik beginnen met een korte schets van de paltsaula in Zutphen. Hoe heeft dit gebouw er in grote lijnen uitgezien. De maquette van Constant Willems en de digitale 3D-reconstructie van Jouke Nijman (zie het omslag) geven een goed beeld van de hoofdopzet, waarbij over details natuurlijk gesteggeld kan worden.

Gereconstrueerde plattegrond van het souterrain en begane grond van de tufstenen paltsaula.

Gereconstrueerde plattegrond van de verdieping van de tufstenen paltsaula.

De tufstenen aula

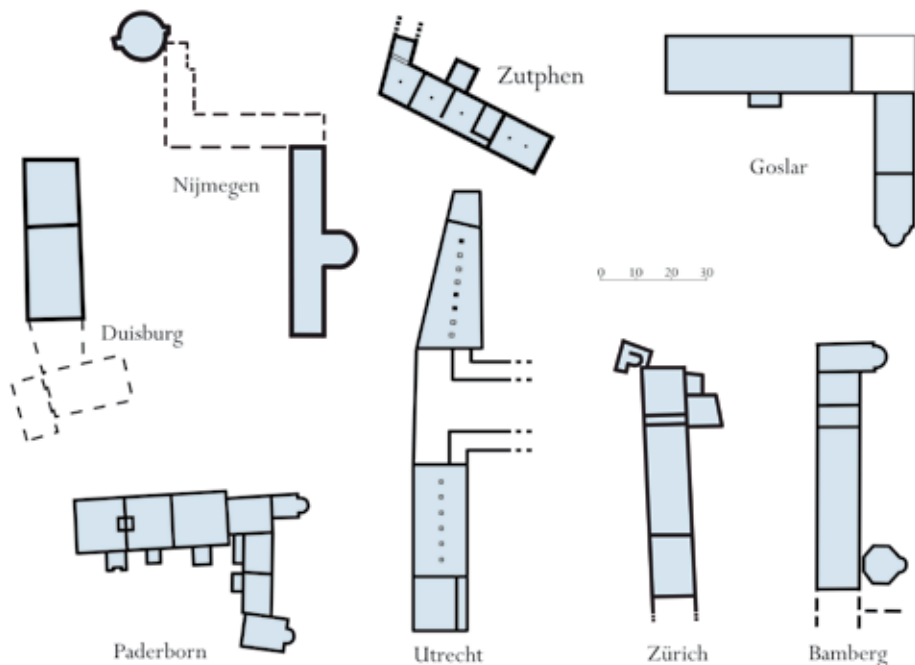
In de elfde eeuw kwam de grote tufstenen aula tot stand. Een exacte datering is op archeologische gronden nog steeds niet te geven. De totale lengte van de aula is vastgesteld op 53 m voor de noordmuur en 50,1 m voor de zuidmuur, terwijl de breedte 12,5 m bedroeg. De grotere muurlengte van de noordmuur komt door de schuin geplaatste westbouw, die aansloot op een bestaand gebouw. Deze noordmuur had een opvallende uitbouw op het noorden. De uitbouw kan als monumentale entree van het gebouw worden geïnterpreteerd, waarin een trap naar de zaal was opgenomen. Mogelijk had de uitbouw de vorm van een middenrisaliet (stenen uitbouw of vleugel met topgevel) of een stenen balkon met een houten overkapping. Vanaf het balkon of de vensterarcade kon de vorst zich tonen aan het volk. Het middendeel en westelijke deel waren voorzien van vijf souterraine ruimtes, gescheiden door tufstenen muren. De grote zaal boven het souterrain moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) m bij 10,5 m: ca. 355 m². De westelijke uitbouw had ook een souterrain. Er zijn aan-

Een blik in de grote zaal en de roodgesausde paltskapel in de maquette van Constant Willems. Zie ook de bovenste afbeelding op het omslag.

wijzingen dat de muren erboven aan de binnen- en buitenzijde waren bepleisterd. Vergelijking met Duitse koningspaltsen uit de elfde eeuw leert dat hier de paltskapel gezocht mag worden. De meest oostelijke ruimte van circa 14,0 m bij 10,5 m (binnenmaats) was niet onderkelderd; dit hoorde niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie (en uitstraling) hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk en de aanwezigheid van een traptoren heeft de ruimte wel een verdieping gehad. Vergelijking met andere elfde-eeuwse aula's maakt het aannemelijk dat hier het privéonderkomen van de vorst was.

De 'verstening' van het paltscomplex, en dan vooral het hoofdgebouw, kent een opvallende trendbreuk met de voorgaande bebouwing. Het complex werd niet – overeenkomstig de Karolingische burgtopografie – in de bestaande oriëntatie haaks op de straat gebouwd, maar werd twaalf graden met de klok mee gedraaid. Het hoofdgebouw kwam daardoor wat scheef op het plein te liggen. De oriëntatie op de straat werd ondergeschikt gemaakt aan de nieuwe situering, en die was duide-

Een vergelijking op schaal van de plattegronden van de aula van Zutphen met die van andere konings-aula's in paltsen in Nederland, Duitsland en Zwitserland. Het betreft een keuze uit de grootste aula's in de laat-Ottoonse en Salische tijd (elfde eeuw). De Utrechtse plattegrond betreft zowel de koningspalts 'Lofen' (noord) als de bisschopsalts (zuid).

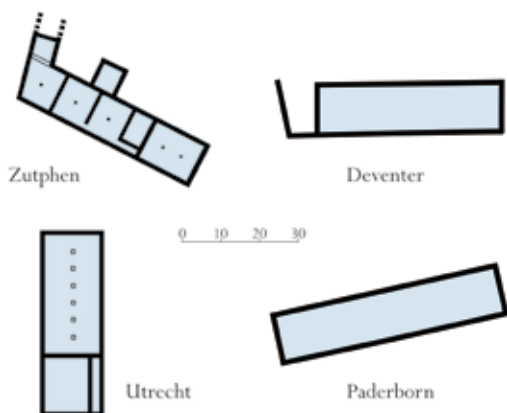
de Hamalandse houtbouwfase in de tweede helft van de negende en tiende eeuw sterke verwantschap toonden met vroege adellijke burchten als Hoog-Elten (ook Hamalands), maar eveneens met tiende-eeuwse koningspaltsen als Tilleda, Grone en Werla. Tot nu toe zijn in deze sites parallellen gevonden voor de Zutphense houten zalen.

lijk op de Ijsseloever gericht. Parallel aan de lange zuidgevel van de tufstenen aula lag de steilkant van het rivierduin, en op korte afstand daarvan maakte de IJssel een bocht om het rivierduin heen. De zuidfaçade lag dus in het volle zicht vanaf de rivier, en dat was waarschijnlijk uitdrukkelijk de bedoeling. Deze nieuwe topografie kan ook een andere aanleiding hebben gehad dan het zicht vanaf de rivier. De nieuwe heer wenste wellicht nadrukkelijk af te rekenen met de oude hoofdbebouwing, dat wil zeggen: met de oude machthebbers (de Hamalandse graven en hun opvolgers) die er ooit resideerden. De heroriëntatie heeft hiermee mogelijk een politieke lading.

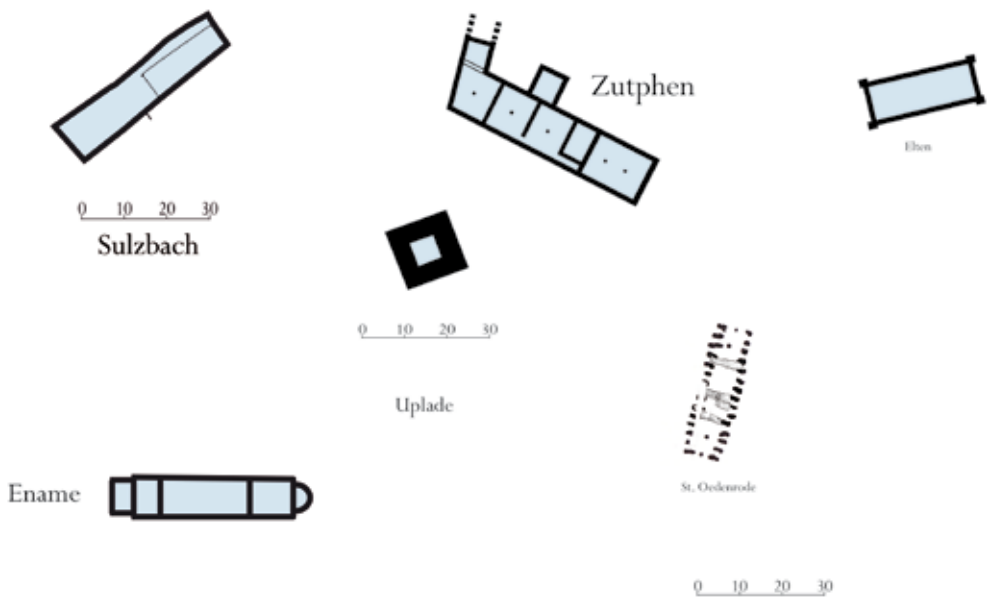
De tufstenen aula is een ander verhaal. Een dergelijk gebouw komt vóór de tweede helft van de twaalfde eeuw in adellijke burchten in Nederland en het voormalige Duitse rijk

Parallellen

Een 'rondgang' langs burchten en paltsen in Nederland en Noord-Europa heeft duidelijk gemaakt dat de Zutphense burg en hof in

Een vergelijking op schaal van de plattegronden van de aula van Zutphen en die van andere bisschoppelijke aula's in Nederland en Duitsland.

Een vergelijking op schaal van de plattegronden van de aula van Zutphen en de representatieve gebouwen (zalen) in de abdij van Elten en een aantal dynastieburchten in Nederland, België en Duitsland. Voor een goed overzicht raadplege men Hotz 1966/1991, Streich 1984; Janssen 1996.

boven de Alpen niet voor. De nadruk bij de lay-out van en de bebouwing in dynastieburchten ligt op de defensie.³ Alle voorbeelden van adellijke residenties uit de elfde eeuw passen in de ontwikkeling van de klassieke motteburchten, met woontorens (donjons) en voorburchten. In dergelijke burchten kwamen in de elfde eeuw paltsachtige stenen zalen niet voor. Na de bouw van de stenen aula's in Sulzbach (mogelijk rond 1125), de Dankwarderode in Braunschweig en de Wartburg bij Eisenach rond 1160 neemt het aantal paltsachtige aula's in niet-koninklijke burchten snel toe. Het gaat daarbij om de absolute top van de Duitse adel en de opkomende territoriale vorsten.⁴ Daartoe kon de Gelderse graaf zich rond 1200 ook rekenen. De verbouwing van de Zutphense elfde-eeuwse aula rond 1200 moet beschouwd worden als de uiting van een snel machtig wordend gravengeslacht, dat zich vorstelijk gaat gedragen.

De elfde-eeuwse parallellen voor de Zutphense aula liggen tot op heden zonder

uitzondering in de elfde-eeuwse koninklijke verblijfsplaatsen (paltsen), zoals te Duisburg, Speyer, Goslar, Bamberg en Zürich, en in bisschoppelijke centra waar koninklijke aula's zijn gebouwd (Paderborn, Utrecht en Deventer).⁵ De L-vormige plattegrond met centrale uitbouw, zoals bij de Zutphense plattegrond, is bij uitstek een kenmerk van de paltsen van de Salische koningen (1024-1125). De plattegrond van de Zutphense aula vertoont opvallende overeenkomsten met de aula's van Paderborn en Goslar.

Wie bouwde de Zutphense palts?

Er zijn drie potentiële initiatiefnemers voor de bouw van de Zutphense aula. In de eerste plaats de koning zelf. Zowel de laatste Ottoonse vorst Hendrik II (1002-1024) als de Salische koning Hendrik III (1039-1056) hebben mogelijk korte tijd de Zutphense burg in bezit gehad na het confisqueren van de goederen van de koningsrivalen Otto van Hammerstein (ca. 1021) en Godfried met de Baard (1045/1046). De tweede groep kandidaten bestaat uit de bisschoppen van Utrecht Adelbold (1010-1026) en Bernold (1027-1054). Beiden hebben mogelijk (Adelbold in 1021-1025) of zeker (Bernold vanaf 1046) de grafelijkheid van Noord-Hamaland

(graafschap 'Zutphen') in handen gekregen. Als trouwe rijksbisschoppen hadden zij het motief, en waren zij bij uitstek in staat een paltscomplex met een koninklijke aula te bouwen (vergelijk Utrecht en Paderborn).

Tot slot zijn er hoogadellijke geslachten die direct of indirect aan de Zutphense burcht waren verbonden, en die wellicht met de bouw van een vorstelijke aula hun pretenties hebben willen uitdrukken. Opvallend is dat de momenten van troonaanspraken van alle adellijke kandidaten van zeer korte duur waren, hooguit enkele jaren. Dat lijkt te kort om de bouw van een paltscomplex te plannen en te organiseren. Men zou verwachten dat de bouw van een dergelijk groot gebouw pas wordt ondernomen wanneer de macht van de opdrachtgever stabiel is. De beschikking over en de aanvoer van bouwmaterialen impliceert een goede organisatie over grote afstanden in het rijk gedurende een langere tijd, waar een tegenstander op dat moment geen roet in het eten kan gooien. Voor een rebellerende troonpretendent is het welhaast onmogelijk om over de bouwmaterialen te beschikken.

Met name de Utrechtse bisschoppen komen het meest in beeld als bouwheer. Vanaf de koninklijke schenking van een graafschap in Hamaland rond Zutphen in 1046 is de bisschop landsheer in dit gebied. De oorkonde geeft aanleiding te veronderstellen dat hier een nieuw graafschap wordt gevormd, waarvan de grenzen exact worden weergegeven.⁶ Het is goed denkbaar dat het nieuwe graafschap in relatie moet worden gezien met de bouw van een koningspalts: een paltsgraafschap waarbij de bisschop optrad als paltsgraaf. In de praktijk kwamen de wereldlijke functies (grafelijk bestuur en rechtspraak, de voogdij over het kapittel) in handen van burchtheer Godschalk van Zutphen. De keus voor Zutphen is niet bevreemdend. Deventer, waar een koningshof lag, werd na 1046 een exclu-

sieve bisschoppelijke residentie met een grote bisschoppelijke aula, die over de resten van de gesloopte oude hof heen was gebouwd. De palts in Nijmegen werd in 1047 door de rebellerende hertog Godfried met de Baard verwoest, en was bijna honderd jaar onbruikbaar voor vorstelijk bezoek. In Zutphen werd op initiatief van de bisschop, zo luidt de hypothese, een nieuw vorstelijk onderkomen gebouwd.

Vraagtekens?

De belangrijkste vraag in zowel mijn dissertatie als in de uiteenzetting van Jongbloed is wie het groots opgezette tufstenen paltscomplex te Zutphen heeft laten bouwen en waarom juist daar? Het gebrek aan geschreven bronnenmateriaal uit de elfde eeuw maakt de Zutphense kwestie uitermate lastig en speculatief. De archeologie is derhalve een belangwekkende bron van informatie, te meer omdat uit die hoek de afgelopen decennia juist veel gegevens zijn vrijgekomen. Mijn promotieonderzoek had tot doel die gegevens uit te werken en in samenhang te presenteren.

In mijn dissertatie 'regent het vraagtekens' aldus Jongbloed. Is dat een zwaktebod? Nee, juist niet. Ik heb in mijn onderzoek alle archeologische gegevens uitgewerkt en op tafel gelegd, voorzien van alle bronnenkritiek die daarop denkbaar is, en ik heb een beeld geschetst van de op dat moment heersende historische opvattingen, inclusief die van Jongbloed. Dat is een wetenschappelijk grondbeginsel. Twijfels, onzekerheden, gebrek aan data en bronnenkritiek zijn onlosmakelijk verbonden met de archeologische en (vroeg)historische wetenschap. Weinig is zeker, veel is aannemelijk te maken, maar nog meer blijft in nevelen gehuld.

Hoe anders is het gesteld met de hypothesen van Jongbloed. Hier geen spoor van twijfel of vraagtekens in zijn artikelen.⁷ Het ene onderzoek bouwt voort op het vorige, waarbij

mogelijkheden hypothesen worden en hypothesen snel waarheden worden in het volgende epistel. Alles is immers de vorige keer (zo ongeveer) bewezen. En zo is een bouwwerk aan genealogische verwantschappen en allianties ontstaan waarin de graven van Zutphen centraal staan. Hier is op zich niets mis mee zolang de fundamente van het bouwwerk maar stevig overeind blijven.

Weggefallen sleutelfiguren

En aan dat fundament is onlangs flink gebroken. Medio 2013 kwam – helaas postuum – het boek *Alzey-Zutphen* van Henk Verdonk (overleden 2011) uit. Het manuscript was vrijwel volledig en Bas Aarts stelde het boek samen. Verdonk onderzocht al eerder het alom aangenomen feit dat de graven van Zutphen tot 1107 een belangrijk rijksleen in Alzey (in de Pfalz, bij Worms) hadden en dat zij dat moeten hebben geërfd van hun voorouders: de Ezzonen (paltsgraaf Ezzo, via zijn zoon Liudolf en via diens dochter Adelheid, de vrouw van Godschalk van Zutphen, aldus de heersende opvattingen). Dit oude ‘familiebezit’ en het feit dat er in een familiebeschrijving⁸ van de Ezzonen een ‘Otto (I) van Zutphen (overleden 1031)’ opduikt als schoonvader van Liudolf maakte dat de Ezzonen als voorouders van de Zutphense graven via vrouwelijke lijn werden beschouwd. Daarmee was er ook een bloedband met de tiende-eeuwse Ottoonse keizers en was de Zutphense graaf Otto (II) ‘de Rijke’ in de latere elfde eeuw de ‘laatste Ottoon’, en dus kon hij koninklijke aspiraties koesteren tijdens de grote adelsopstand tegen koning Hendrik IV. Volgens Jongbloed is Otto (II) van Zutphen als troonpretendent de bouwer van het Zutphense paltcomplex.

Verdonk greep zijn uitgebreide publicatie aan om zijn eerdere bezwaren nu eens breed uit te meten. Hij verkende letterlijk het brede genealogische speelveld in de Alzey-kwestie, en hij behandelde ook enkele sleutelfiguren

in Jongbloeds genealogische reconstructies: Averarda ‘van Zutphen’, de tiende-eeuwse Hamalandse dochter via wie de Zutphense burg in handen van de Verdun-familie gekomen zou zijn; Otto ‘van Hammerstein’, de als zodanig geïdentificeerde schoonvader Otto (I) ‘van Zutphen’; Herman, de vader van Godschalk van Zutphen, door Jongbloed als Herman ‘van Ename’ ontmaskerd. Dit zijn de sleutelfiguren in Jongbloeds genealogie zoals die in zijn artikel in *Zutphen* en in zijn publicaties in *Gebre* zijn opgenomen. Hiermee valt of staat ook zijn toeschrijving van de Zutphense palts aan de graven van Zutphen en zijn stelligheid aangaande het zuiver allodiale karakter van Zutphen.

Dit is niet de plaats om alle gegevens en argumenten van Verdonk uit de doeken te doen – daarvoor kan ik u zijn boek van harte aanbevelen – maar hieronder staan enkele van zijn conclusies die in dit verband relevant zijn.

- Jongbloeds tiende-eeuwse ‘Hamalandse’ Averarda heeft nooit bestaan.⁹ Bedoelde Averarda leefde vermoedelijk een eeuw later, en er is feitelijk vrijwel niets meer over haar bekend dan haar bijschrijving in het necrologium van het klooster Sint-Vanne bij Verdun.
- Otto (I) van Zutphen (overleden 1031) is niet Otto van Hammerstein.¹⁰ De bron waarin Otto ‘van Zutphen’ vermeld wordt, is zelfs zo onbetrouwbaar gebleken dat aan die vermelding nauwelijks waarde kan worden gehecht. Wie deze Otto wel was en wat zijn (eventuele) relatie met het latere Zutphense huis was, is niet duidelijk.
- Adelheid ‘van Zutphen’ was geen dochter van Liudolf.¹¹ Er zijn geen directe bronnen die erop wijzen dat Liudolf dochters had. De Ezzonen zouden na de dood van Koenraad (Kuno) van Beieren in 1055 uitgestorven zijn. Adelheid leefde in elk geval in 1059 nog.

- Er is geen enkel spoor te vinden van de Ezzonen in en om Alzey.¹² Otto (II) 'de Rijke' en zijn zoon Hendrik van Zutphen beschikten tot 1107 over het rijksleen omdat het via Otto's tweede vrouw, Judith (Jutta) van Arnstein, in de familie was gekomen.¹³ Het rijksleen Alzey werd in 1107 door Hendrik met koninklijke toestemming geruild voor een Fries graafschap.

Verdonk haalde met zijn conclusies de fundering van Jongbloeds genealogische bouwwerk onderuit: geen Ezzonenverwantschap, geen koninklijke bloedbanden, geen vorstelijke aspiraties, geen Hamalandse afstammingslijn via de Hamalandse Averarda, geen dubbele familieband met de Verdunse familie.

Burgen en paltsen

Ook mijn dissertatie bevat nog veel van de traditionele opvattingen die nu door Verdonk worden bestreden. Ik heb juist in mijn zoektocht naar de bouwheer van de Zutphense palts uitdrukkelijk de niet-koninklijke of niet-bisschoppelijke kandidaten meegenomen. Daarbij speelde Jongbloeds hypothesen zeker een belangrijke rol. Maar de duiding en toeschrijving van het gebouw kan echt alleen maar gemaakt worden op basis van vergelijkingen met andere paltsen en burchten in het toenmalige Rooms-Duitse Rijk. Jongbloed stelt de vraag of alle dynastieburchten uit die tijd zijn teruggevonden en uitgegraven. Natuurlijk niet, maar de (deels) bewaard gebleven en/of opgegraven 'steekproef' in Duitsland is groot.¹⁴ Een ontdekking van een tot op heden onbekende palts, zoals te Zutphen, komt niet bepaald dagelijks voor. Wel is van veel paltsen opmerkelijk weinig archeologisch bekend. Ik heb lang niet alle burchten en versterkingen afgebeeld of behandeld, omdat het gros weinig tot niets weg heeft van hetgeen in Zutphen is opgegraven. En wat Cappenberg betreft (Jongbloed noot 9): die

Het zegel van het kapittel van Sint-Walburgis met daarop de afbeelding van de tufstenen aula. Onder is de paltsaula uit het zegel vrijgemaakt en rechtgetrokken. Het oudst bewaarde zegel dateert van 1242.

staat gewoon in mijn literatuurlijst, maar leverde geen paltsachtige aula of iets dergelijks op. En kun je het damesstift Hoog-Elten vergelijken met een dynastieburcht? In dit geval wel. De tufstenen aula van Elten volgt, net als te Zutphen, op dezelfde locatie een grote houten zaal op, en lijkt daarmee een vergelijkbare representatieve functie te hebben gehad. Elten en Zutphen hebben een sterk vergelijkbare oorsprong als steunpunt van de Hamalandse graven.

In het licht van de nieuwe bevindingen van Verdonk is de kandidatuur van Otto (II) 'de Rijke' als bouwheer van de Zutphense paltsaula alleen maar zwakker en die van de rijksbisschop van Utrecht voor 'zijn' koning alleen maar sterker geworden.

Als laatste punt wil ik nog op de kritiek terugkomen dat ik Jongbloed verweet een gebeurtenis verzonnen te hebben (door hem verklaard in zijn noot 7).¹⁵ Het gaat om de bewering dat Godfried van Verdun ('met de

Overzicht van de omwalling (geel) en omgrachting (blauw) van het palts- en kapittelterrein omstreeks 1125, met de belangrijkste tufstenen gebouwen.

Baard') op zijn oorlogspad in 1047 de palts van Nijmegen verwoestte en *en passant* ook de hof te Zutphen verbrandde. Deze gebeurtenis is ontsproten uit het in 1999 gepubliceerde feit (zie noot 15, zijn noot 7) dat de tweede fase van de houten zaal door brand zou zijn verwoest. Dat werd toen inderdaad aangenomen, maar blijkt niet waar. De eerste fase is door brand verwoest, en dat wordt nu toegeschreven aan de Vikingaanval van 882. Over deze fase sprak Peter Bitter (zie noot 15), omdat Bitter in 1989 de tweede houten fase nog helemaal niet kende. Die fase is door mij in 1992 voor het eerst gepubliceerd.¹⁶ Maar los van deze (archeologische) zaken is het feit dat de houten zaal volgens Jongbloed in 1047 door Godfried van Verdun zou zijn verwoest niet historisch bekend en door hem 'in het verhaal geplakt'. Maar daarvoor ontbreekt nu elke grond.

Koningsbezoek

Tot slot nog een veelgehoord punt van kritiek vanuit historische hoek: het ontbreken van een vermelding van een koningsbezoek te Zutphen. Zoals ik in mijn dissertatie stel, zal de Zutphense palts als koninklijke verblijfplaats maar kort als zodanig dienst hebben gedaan. Rond 1100 hebben de graven van Zutphen er hun vaste verblijfplaats. Het is ook pas rond 1100 dat we de Zutphense graven in betrouwbare bronnen in beeld krijgen. Volgens mijn hypothese is de palts kort na 1046 (waarschijnlijk pas na het uitschakelen van Godfried 'met de Baard' in 1048) gebouwd voor keizer Hendrik III. Die stierf echter kort daarna in 1056 en zijn zoon Hendrik IV was toen amper zes. Zijn moeder, Agnes van Poitou, trad tot zijn zestiende verjaardag als regent op. Hendrik IV groeide op in Goslar en reisde in de eerste tien jaren van zijn koningschap zeer weinig. Daarna raakte Hendrik IV doorlopend verwickeld in adelsopstanden. Een bezoek aan de palts te Zutphen zal altijd een tussenstop geweest zijn op weg

naar Utrecht. Het bisschoppelijk centrum Utrecht was een frequent bezocht einddoel, waar de koningen belangrijke feestdagen, zoals Kerstmis, Pasen of Pinksteren, vierden en er langere tijd verbleven.¹⁷ Dit langere verblijf resulteerde in een schriftelijke neerslag van oorkondes en gebeurtenissen. Keizer Koenraad II en keizer Hendrik V stierven te Utrecht in respectievelijk 1039 en 1125. De kans dat Zutphen als tussenstation in de bronnen opduikt, is minder groot. Het verblijf zal er kort zijn geweest, waarbij dan ter plaatse ook nog een of meerdere oorkondes opge maakt moeten zijn, die vervolgens bewaard gebleven moeten zijn. Bezoeken van Hendrik IV aan Utrecht zijn echter voor 1076¹⁸ niet bekend, in tegenstelling tot die van zijn vader Hendrik III en zijn zoon Hendrik V, die er geregeld kwamen. Dus het is niet heel vreemd dat een schriftelijke vermelding van een koningsbezoek te Zutphen ontbreekt.

Jammer is het wel, want anders was de kwestie snel uit de wereld geholpen. ●

Noten

- 1 Voor een uitgebreide beschrijving raadplegen mijn dissertatie: Groothedde 2013.
- 2 Jongbloed 2006; Jongbloed 2010; Jongbloed 2011; Jongbloed 2013.
- 3 Hotz (2011); Streich (1984), Janssen (1996), Aarts (2007).
- 4 Streich (1984); Koopmans (1989), 19.
- 5 Voor een uitvoeriger beschrijving en literatuurverwijzing, zie Groothedde (2013).
- 6 Muller (1920-1959), deel I (1920), nr. 202; Groothedde (2013), 389-391.
- 7 Jongbloed 2006; Jongbloed 2010; Jongbloed 2011; Jongbloed 2013.
- 8 'Fundatio monasterii Brunwilarensis' (ed. Papst 1874).
- 9 Verdonk 2013. 83-88.
- 10 Verdonk 2013. 131-137.
- 11 Verdonk 2013. 136-137, 321-322.
- 12 Verdonk 2013. 300-301.
- 13 Verdonk 2013. 315-119.

- 14 Zie onder meer de overzichtswerken Streich 1984 en Hotz 1966/1991.
- 15 Citaat noot 7 uit Jongbloed 2013: Groothedde (2013) 373 zestiende regel van boven ('verzonnen gebeurtenis'). In mijn 'Paltsverhaal' 62 beriep ik mij op Groothedde (1999) 16 en 20-22, waar op 16 (eerste kolom voorlaatste regel) de mededeling staat dat 'de grote houten hal op zijn beurt, *wederom na brand*, wordt opgevolgd door een tufstenen paleis' (mijn cursivering) P. Bitter, 'Archeologisch onderzoek naar voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling van Zutphen', in W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 42-47 had 44 (tweede en derde regel van onderen) nog gemeld dat dat houten gebouw 'was afgebroken vóór de tufstenen bouwperiode'. Dus *wie* heeft er nu iets *verzonnen*?
- 16 Groothedde 1992.
- 17 Koopmans 1989.
- 18 Tijdens de Investituurstrijd deed paus Gregorius VII koning Hendrik IV in 1076 in de ban. Het bericht bereikte de koning toen hij op bezoek was in Utrecht om het paasfeest te vieren. Zijn Cannossa-gang om de ban ongedaan te maken is welbekend. Toen de koningstrouwe bisschop Willem van Utrecht vervolgens in de Pieterskerk de ban over de paus uitsprak, sloeg de bliksem die avond in de toren en verbrandde de kerk gedeeltelijk.

Bronnen en literatuur

- 'Fundatio monasterii Brunwilarensis' (ed. H. Papst 1874, *Die Brauweiler Geschichtsquellen*), in *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. Deel 12. (Hannover).
- Aarts, B. (2007), 'Motte-and-bailey castles of Europe. Some aspects concerning their origin and evolution', in *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 14, 37-56.
- Bastemeijer, A.F.W.E., & M. Groothedde (1999), 'De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het einde van de twaalfde eeuw', in M. Groothedde e.a. (red., 1999), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*. Zutphen, 31-61.
- Binding, G. (1986), *Ellen am Niederrhein*, Neuss (Rheinische Kunststätten 197), 3-9.

- Groothedde, M. (1992), 'De vroege opkomst van Zutphen', in *Zutphen, Tijdschrift van de Historische Vereniging Zutphen* 1. 1-11.
- Groothedde, M. (2009), 'De blauwdruk van middeleeuws Zutphen. De Zutphense ringwalburg in breed perspectief', in: *Westerheem* 58, 273-293.
- Groothedde, M. (2013), 'Een vorstelijke palts in Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening', in *Zutphense Archeologische Publicaties* 77. Zutphen.
- Harenberg, E.J. (2003), *Oorkondeboek van Gelre en Zutphen tot 1326. Aflevering 8: kapittel van St. Walburg te Zutphen, proosdij van de St. Walburg te Zutphen, vicarieën in de St.-Walburgiskerk te Zutphen, Stad Zutphen, 's-Gravenhage*.
- Hotz, W. (2011), *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg*. Darmstadt.
- Hundertmark, H. (2012), 'Naar Adelbolds voorbeeld. De kerken van bisschop Bernold', in H. van Engen & K. van Vliet (red.), 'De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht', in *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 130. Hilversum.
- Janssen., H.L. (1996), 'Tussen woning en versterking: Het kasteel in de Middeleeuwen', in H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meijerink (red.). *1000 Jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*. Utrecht, 15-111.
- Jongbloed, H.H., 2006, 'Tussen "paltsverhaal" en "Ijssellinie", Averarda "van Zutphen" († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 97. 57-130.
- Jongbloed, H.H., 2010, 'Ommekeer aan de IJssel, graaf Godschalk († 16 december 1063) en de opkomst van Zutphen', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 101. 27-80.
- Jongbloed, H.H., 2011, 'De Zutphense falsa (1059*-1209*) een eeuw na Tenhaeff, oude en jongere misverstanden onder het mes', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre / Historisch Jaarboek voor Gelderland* 102. 33-92.
- Jongbloed, H.H., 2013, 'De grafelijke (!) burcht van Zutphen', in *Zutphen* 2013-3. 74-83.
- Koopmans, B. (1989), *Lofen. Een elfde-eeuws keizerlijk paleis in Utrecht, Zutphen*.
- Muller, S. e.a., 1925-1959, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. (5 delen) Utrecht.
- Streich, G. (1984), *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakral-topographie von Pfälzen, Burgen und Herrnsitzen*. Ostfildern (2 delen).
- Verdonk, H., (2012), *Alzey – Zutphen. Een onderzoek naar het rijksleen te Alzey van de graven van Zutphen*. Den Haag.